

11. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 38-39.
12. Βλ. Laclau, *Για την επανάσταση της εποχής μας*, σσ. 74-109.
13. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 38-45.
14. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 65-75, 86-90, 130.
15. Πρβλ. Žizek, S. «Μήπως ο Λακάν δεν είναι μεταταστρουκτουραλιστής;» μτφρ. Γ. Σταυρακάκης, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 73, Ιούνιος 2000 (Αφιέρωμα Λακάν και Σύγχρονες Επιστήμες), κυρίως σσ.40-42 και Žizek, S., Laclau, E., Butler, J., (2000), *Contingency, Hegemony, Universality*, σσ. 120-126, 308-311.
16. Για την ανάλυση των σχετικών παραδειγμάτων βλ. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 99-121.
17. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 45-54.
18. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 95, 110.
19. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ.111, 120.
20. Βλ. Lefort, C. (1988), *Democracy and Political Theory*, (μτφρ. D. Macey), Cambridge: Polity, σσ. 17-19· Laclau, E. (1997), «Εσχατολογία, Νεωτερικότητα και Δημοκρατία» στο *Για την επανάσταση της εποχής μας*, σσ. 189-198· Laclau, E., Mouffe, C. *Hegemony and Socialist Strategy*, σσ. 186-191· Benjamin R. Barber, «Foundationalism and Democracy» στο Benhabib, S. (1996) (εκδ.) *Democracy and Difference*, Princeton: Princeton University Press, σ. 350· Benjamin R. Barber, *Strong Democracy* (California, London: University of California Press,1984), σ.132· John Keane, *Democracy and Civil Society* (London & New York: Verso,1988), σ. 240.
21. Mouffe, C. (2000) *The Democratic Paradox*, σσ. 32-34, 103-105.
22. Βλ. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ. 123-127, 135-140.
23. βλ. επίσης Laclau, E., Zac, L. «Υποκείμενο της έλλειψης/ Υποκείμενο της πολιτικής», μτφρ. Η. Μαυρίδης, *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 73, Ιούνιος 2000 (Αφιέρωμα Λακάν και Κοινωνικές Επιστήμες), σσ. 80-88.
24. Πρβλ. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σ. 95.
25. Mouffe, *The Democratic Paradox*, σ. 22.
26. Βλ. Lefort, C. (1986), *The Political Forms of Modern Society*, (Thompson, J. ed.), Cambridge: Polity Press.
27. Stavrakakis, *Lacan & the Political*, σσ.129-134· βλ. επίσης Žizek, S. «Πέρα από την ανάλυση του λόγου» στο Laclau, E. (1997), *Για την επανάσταση της εποχής μας*, σσ. 295-311, κυρίως 309-311.

Ανδρέας Πανταζόπουλος, «ΓΙΑ ΤΟ ΛΑΟ ΚΑΙ ΤΟ ΕΘΝΟΣ». Η ΣΤΙΓΜΗ ΑΝΔΡΕΑ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ 1965-1989, πρόλογος: Γιώργος Πάσχος, εκδ. ΠΟΛΙΣ, Αθήνα 2001.

Δέσποινα Παπαδημητρίου

ΤΟ ΠΑΣΟΚ ως «κόμμα του κράτους» (Μ. Σπυρδαλάκης) ή «κόμμα - κράτος», δηλαδή «κρατικοποιημένο κόμμα», όπως το χαρακτηρίζει ο Γιώργος Πάσχος στον πρόλογο του βιβλίου, αναφερόμενος σε μια διαδικασία που λαμβάνει χώρα στη δεκαετία του 1980, εξακολουθεί να τροφοδοτεί τον προβληματισμό των πολιτικών επιστημόνων. Το βιβλίο του Ανδρέα Πανταζόπουλου δεν συνιστά μια κλασσική ανάλυση του ΠΑΣΟΚ προσανατολισμένη στη μελέτη της οργανωτικής του δομής, της εκλογικής του βάσης, των κυβερνητικών πολιτικών (μετά το 1981), της πολιτικής συμπεριφοράς. Μέσα από το πρίσμα της ανάλυσης της ρητορικής του Ανδρέα Παπανδρέου και της ιδεολογίας του ΠΑΣΟΚ, ο Πανταζόπουλος ωστόσο μελετά όψεις της στρατηγικής και των πολιτικών και πραγματεύεται εκ νέου ζητήματα που έχουν ήδη αποτελέσει αντικείμενο του επιστημονικού και δημοσίου διαλόγου, όπως επί παραδείγματι τα σχετικά με την φύση του κόμματος και την προγραμματική ασυνέπεια. Ως κεντρική κατηγορία ανάλυσης, η οποία πλαισιώνει και νοηματοδοτεί το εμπειρικό υλικό, ο Πανταζόπουλος επιλέγει τον «εθνικο-λαϊκισμό», ως μία έννοια που προκύπτει μέσα από τη διαδικασία επανορισμού του έθνους, τις αρχές της οποίας τοποθετεί στη δεκαετία του 1960. Η αμοιβαία αλληλονοηματοδότηση των δύο συστατικών της –λαού και έθνους– δημιουργεί μία καινούργια σύνθεση. Η πρόταση του Πανταζόπουλου είναι πρωτότυπη, παρά το ότι οι διαπιστώσεις του δεν αποκλίνουν πάντοτε από εκείνες που έχουν προηγηθεί. Αναφέρομαι κυρίως στην ανάλυση που θεωρεί τον λαϊκισμό, αρθρωμένο στο επίπεδο του λόγου, ως στοιχείο συστατικό της πολιτικής ταυτότητας και ως τύπο πολιτικής συμμετοχής, ανασταλτικό της θεσμοποίησης δημοκρατικών διαδικασιών (Χρ. Λυριντζής), ή ακόμη και στην άποψη ότι

το ΠΑΣΟΚ δεν υπήρξε ποτέ ένα γνήσια σοσιαλιστικό, πολύ λιγότερο σοσιαλδημοκρατικό κόμμα (G.Th.Mavrogordatos). Το βιβλίο δομείται με βάση δύο νοηματικούς άξονες, από τους οποίους ο πρώτος διατρέχει τη διάκριση θεωρητικού - μεθοδολογικού μέρους και ερμηνείας των κειμένων, ενώ ο δεύτερος είναι άξονας διαχρονίας και διέπει τη μελέτη των ιδεολογικών συνεχειών και της εξέλιξης γενικότερα του κινήματος. Έτσι στο πρώτο μέρος του βιβλίου, με τίτλο «Λαϊκισμός: μια διαφορούμενη εννοιολόγηση», επιχειρείται ο εννοιολογικός προσδιορισμός του εθνικο-λαϊκισμού μέσα από την παρουσίαση διαφόρων ερμηνευτικών προσεγγίσεων του λαϊκισμού· στο δεύτερο που φέρει τον τίτλο «Τα "δύο έθνη" 1965-1967», εξετάζεται η άρθρωση μιας «προοδευτικής εθνικής ιδεολογίας» από την κεντροαριστερή τάση της Ένωσης Κέντρου, αλλά και ο εθνικισμός της αριστεράς γενικότερα· το τρίτο αφορά στην περίοδο της θεμελίωσης του κινήματος 1974-1981 και το τέταρτο εξετάζει την «ιδεολογική σύνθεση υπό την λειτουργία της πολιτικής εξουσίας» 1981-1989 (σ. 37). Τέλος, στο πέμπτο μέρος ο συγγραφέας, ασχολούμενος με τον αυτοπροσδιορισμό του ΠΑΣΟΚ ως κινήματος, προάγει περισσότερο την ανάλυσή του για την φυσιογνωμία αυτού, η οποία αυτονομείται από την χρονική περιοδopoίηση (β' άξονας), αν και εστιάζεται ιδιαίτερα στην κυβερνητική περίοδο. Στο τελευταίο μέρος επιχειρείται η σύνθεση όλων των προηγούμενων στοιχείων της ανάλυσης. Στηριζόμενος σε ένα συγκεκριμένο θεωρητικό πλαίσιο επιχειρεί να δείξει ότι το ΠΑΣΟΚ εμφανίζει όλα τα στοιχεία μιας εθνικο-λαϊκιστικής ταυτότητας, την «ιδεολογική προϊστορία» της οποίας τοποθετεί στα δύο χρόνια που προηγήθηκαν της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Η περίοδος άλλωστε 1965-1967 συνιστά μία «ιστορική και πολιτική φάση» διακρινόμενη από την μεταδικτατορική (1974-1989), η οποία αντλεί από την πρώτη «ένα σημαντικό μέρος της ιδεολογικής της ισχύος» (σ. 32). Παράλληλα η ανάλυση του Πανταζόπουλου που αφορά στην προδικτατορική περίοδο, η οποία στοχεύει σε μια «ευρύτερη, καταγωγική θεώρηση των ιδεολογικών ανασυνθέσεων» (σ. 33), δείχνει με σαφήνεια κάτι που καθίσταται έκδηλο και στις επόμενες σελίδες του βιβλίου, ότι δηλαδή η ανάλυση λόγου που επιχειρεί δεν είναι απλώς μία κειμενική περιεχομενική ανάλυση, αλλά διέπεται από ιστορικότητα, από συνείδηση της σημασίας που προσλαμβάνει για τον ιστορικό χρόνο η σχέση παλαιού και νέου, επανάληψης και πρωτοτυπίας, «συνέχειας και τομής, κυρίως όσον αφορά την δόμηση του πολιτικού και ιδεολογικού λόγου» (σ. 238). Οι αρχές της λαϊκής κυριαρχίας και της εθνικής ανεξαρτησίας αποτελούν κεντρικές έννοιες στον προδικτατορικό λόγο του Α. Παπανδρέου, αλλά και στην «Διακήρυξη Βασικών Αρχών και Στόχων του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος» της 3ης Σεπτεμβρίου 1974. Αποτελούν η μία προϋπόθεση της άλλης. Η ανάδυση άλλω-

στε μιας «νέας πολιτικής υποκειμενικότητας» –του λαού– εμφανίζεται «αναδιπλασιασμένη από αυτήν του έθνους» (σ. 120). Μία επιφύλαξη θα μπορούσε να διατυπωθεί για το αν η «εχθρική απόσταση λαού και έθνους» (310), η οποία επισημαίνεται, αφορά την εθνικοφροσύνη ως ιδεολογία στο σύνολό της.«Ο λαός είναι ο πρώτος φόβος της εθνικοφροσύνης» διαπιστώνει ο Πανταζόπουλος αναλύοντας τις τέσσερις διαλέξεις του Σάββα Κωνσταντόπουλου. Στον ελιτιστικό λόγο του δημοσιογράφου και θεωρητικού της δεξιάς, ο λαός συνιστά χωρίς αμφιβολία μια αρνητική οντότητα. Υπάρχει ωστόσο και μια άλλη εκδοχή της εθνικοφροσύνης της δεξιάς που διαγράφεται στο πεδίο των ευαισθησιών και θα την χαρακτηρίζαμε ως *λαϊκή*, παρόλο ότι το κυρίαρχο σημείον στον λόγο που αρθρώνεται είναι το *έθνος*. Ας σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι το ακροτελεύτιο χρονικό όριο (1989) επιλέγεται από τον συγγραφέα καθότι αποτελεί σημείο που κλείνει, με την απώλεια της κυβερνητικής εξουσίας από το ΠΑΣΟΚ, μία φάση της εξέλιξης του στην οποία αυτό προσλαμβάνει συγκεκριμένα πολιτικά χαρακτηριστικά. Η απουσία της περιόδου 1967-1974, η οποία οφείλεται κατά τον συγγραφέα στο ότι ο δημόσιος πολιτικός χώρος υπήρξε «τυπικά και ουσιαστικά ανύπαρκτος», δεν αποδυναμώνει καθόλου την ανάλυση, παρόλο ότι η συνεκτίμησή της θα ικανοποιούσε ενδεχομένως την περιέργειά μας. Επανερχόμενοι στο θεωρητικό - μεθοδολογικό μέρος της μελέτης, θα παρατηρούσαμε ότι μας προσφέρει μια εμπεριστατωμένη έκθεση της θεωρίας του λαϊκισμού που στηρίζεται κατεξοχήν στη γαλλική βιβλιογραφία, καθώς και του τρόπου με τον οποίο συναρθρώνεται ο λαός με το *έθνος* στις σχετικές ιδεολογίες και συντίθενται οι έννοιες αυτές στο σημασιολογικό πεδίο μιας λέξης, όπως στην περίπτωση της ρωσικής *ναρόντ* (*narod*) και της γερμανικής *Volk*. Από την θεωρητική πρόταση του Pierre-André Taguieff ο Πανταζόπουλος έχει αντλήσει την έννοια του λαϊκισμού διαμαρτυρίας και ταυτότητας, τις απόψεις για τις συνθήκες ανάδυσης του λαϊκισμού, την εννοιακή δομή του λαϊκισμού και τα πεδία σημασιοδότησής του. Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται σαφές ότι η χρήση της έννοιας «εθνικο-λαϊκισμός» από τον συγγραφέα είναι απαλλαγμένη από τον επιλήψιμο χαρακτήρα που της προσέδωσε η υιοθέτησή της για την περιγραφή και την κατηγοριοποίηση των σύγχρονων ακροδεξιών κινήματων της Δυτικής Ευρώπης, αρχής γενομένης από το γαλλικό Εθνικό Μέτωπο (FN). Κατά τον ίδιο τρόπο χρησιμοποιεί με ευστοχία τις έννοιες της «νόμιμης» και της «πραγματικής» χώρας (Charles Maurras) που συμπυκνώνουν το αίσθημα όσων αισθάνονται καταπιεσμένοι από μία πολιτική κατάσταση που θεωρούν ξένη και επιβλημένη εκ των άνω. Εξάλλου, η έννοια των «εθνικο-λαϊκών» καθεστώτων και κινήματων αναπτύχθηκε κατά τη μελέτη του περονισμού από τον Gino Germani, ο οποίος μαζί με τον

Torcuato di Tella και τον Francisco Weffort, διέκρινε σαφώς τους λαϊκισμούς της Λατινικής Αμερικής από την ευρωπαϊκή παράδοση του φασισμού και του ναζισμού. Ούτως ή άλλως, οι έννοιες έχουν την ιστορική κότητά τους και φέρουν, ανάλογα με την χρήση τους σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, το βάρος αυτής, αποκτώντας θετικό ή αρνητικό πρόσημο. Τούτο όμως δεν καταργεί την ελευθερία εκείνου που αναλύει, να επιλέγει τις έννοιες που θεωρεί κατάλληλες για να επεξεργαστεί το υλικό του και να κατανοήσει τα ιστορικά φαινόμενα. Ο Πανταζόπουλος επιλέγοντας την κεντρική αυτή έννοια - κατηγορία βρίσκεται μέσα στην λογική των όρων, με τους οποίους ο Ανδρέας Παπανδρέου εγκαλούσε τους πολίτες. Οι έννοιες λαός και έθνος αποτελούν δηλαδή δομικά στοιχεία του ιδεολογικού του λόγου. Η κατηγοριοποίηση του ΠΑΣΟΚ, στην ανάλυση του Πανταζόπουλου, παραμένει όμως στο πεδίο της ιδεολογίας του συγκεκριμένου πολιτικού σχηματισμού. Δεν παραλείπει όμως να αναφερθεί στο ασύμπτωτο του εθνικο-λαϊκιστικού χαρακτήρα του ελληνικού σοσιαλιστικού κόμματος προς την πολιτική κοιλότητα συνδιαχείρισης των δημοσίων υποθέσεων, ταξικού συμβιβασμού και συμμετοχής των μαζών που φέρει μεταπολεμικά το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο. Η «συμμετοχή» στην ελληνική περίπτωση διαφοροποιείται έντονα από αυτό αλλά και από κάθε «θεσμικά συμβολαιακή μορφή άρθρωσης των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων κυριαρχίας». Η απόκλιση από το σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο είναι εμφανής στο πεδίο άσκησης της συνδικαλιστικής δραστηριότητας και σε εκείνο της λειτουργίας της εσωκομματικής δημοκρατίας (σ. 291). Οι κατηγορίες της «αντιστροφής» –ο συγγραφέας δηλώνει επί του προκειμένου την οφειλή του στην γκραμσσιανή ορολογία της ανασύνταξης/αναγέννησης των υποταγμένων λαϊκών δυνάμεων– της «ενόττητας» και του «ηγέτη» χρησιμεύουν στον συγγραφέα για μια γενική σύνθεση των συμπερασμάτων, εφόσον προσλαμβάνουν το νόημά τους στο πλαίσιο της εθνικο-λαϊκιστικής ταυτότητας. Στην «σύνθεση», στο έκτο μέρος του βιβλίου, ο Πανταζόπουλος προβαίνει σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, όπως αυτή περί της σύνδεσης του αυτοπροσδιορισμού του πολιτικού σχηματισμού ως κινήματος με την «εσωτερικότητα» των σχέσεων του με τον λαό, εκείνη περί της άρθρωσης αντι-ελιτιστικού λόγου και στην κυβερνητική περίοδο του ΠΑΣΟΚ, ή τέλος τον αντι-πολιτικό τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η πολιτική συμμετοχή στο πλαίσιο της αδιαμεσολάβητης σχέσης του λαού με τον ηγέτη και της απουσίας ενδιάμεσων πολιτικών θεσμών. Το αντι-πολιτικό στοιχείο θα μπορούσε όμως να ερμηνευθεί και ως ένας τρόπος αντίθεσης σε καθιερωμένες ή κυρίαρχες τάσεις πολιτικής συμπεριφοράς. Η επανάληψη τέλος μιας συγκεκριμένης θεματικής, η ανάγκη «συγχρονισμού» των αξιών στις εκάστοτε νέες συνθήκες (σ. 266), η έννοια της «κοινής παραδοχής», «ως δομικού

πλέγματος λαϊκών κοινωνικο-πολιτισμικών αξιών και ενός ηγετικού προτύπου» (σ. 270), οδηγούν τον Πανταζόπουλο στην άποψη ότι η προγραμματική «ασυνέπεια» της περιόδου 1981-1989 αποτελεί στην πραγματικότητα την «προγραμματική» ανάπτυξη μιας ιδεολογικής συνέχειας (σ. 271). Αν τώρα η ανάγνωσή μας είναι ορθή, ο όρος *ρητορική* χρησιμοποιείται συχνά από τον συγγραφέα, με την έννοια ενός αφηγηματικού λόγου που έχει ως στόχο την πειθώ, αν και ενίοτε προσλαμβάνει απλώς την σημασία του *ρηματικού*, του *λόγου* (σ. 114, 182). Σύμφωνα με αυτή την λογική, αναφέρεται στην *ρητορική* του ηγέτη και στην *πολιτική ιδεολογία* του κόμματος. Διαχωρίζει επίσης εκ κάποιο σημείο την πριν από το 1981 «διακηρυκτική ρητορική» από τον μετά το 1981 πολιτικό ρεαλισμό. Τις *ιδεολογίες* δεν τις θεωρεί ως απλό «προϊόν επινοήσεων εκ μέρους των ηγετών τους», αλλά με την ανάλυσή τους «προκρίνει προς διερεύνηση τον τρόπο και τις μορφές ύπαρξης των κοινωνικών ομάδων και τάξεων» (σ. 35). Η επιλογή των κειμένων και των ομιλιών του Ανδρέα Παπανδρέου, ως βασικού υλικού για τη μελέτη της ιδεολογίας του ΠΑΣΟΚ, οφείλεται στον καθοριστικό ρόλο του ηγέτη στην σύνθεση και οικοδόμηση του εθνικο-λαϊκισμού. Το βιβλίο του Πανταζόπουλου αποτελεί σημαντική συμβολή στην ανάλυση των ιδεολογιών και συνεισφέρει στην επιστημονική συζήτηση για την μεταπολιτευτική συγκρότηση του ΠΑΣΟΚ. Πλούσιο σε παρατηρήσεις, πυκνό αναλυτικά, είναι γραμμένο σε ρέουσα γλώσσα και απευθύνεται περισσότερο στο ακαδημαϊκό κοινό.